

*Е.Е. Жақсылық* <sup>\*1</sup>, *Қ.О. Сейтқазина* <sup>2</sup>, *К.Е. Мирзамсеитова* <sup>3</sup>

<sup>1</sup>*«Қазақстан тарихы» кафедрасының докторанты  
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан Республикасы, Астана,  
e-mail: [kz-erlan-kz@mail.ru](mailto:kz-erlan-kz@mail.ru)*

<sup>2</sup>*т.ғ.к. «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі,  
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті,  
Астана қ., Қазақстан Республикасы,  
e-mail: [seitkazina\\_ko@enu.kz](mailto:seitkazina_ko@enu.kz)*

<sup>3</sup>*«Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының аға оқытушысы,  
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,  
Қазақстан Республикасы, Шымкент,  
e-mail: [g\\_bekzat1963@mail.ru](mailto:g_bekzat1963@mail.ru)*

## **«ҚҰРАН ҚҰРСАУЫ» ЖӘНЕ МҰСЫЛМАН ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ ӨКІЛДЕРІНЕ ҚАРСЫ ІС: ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР (1930-1940)**

### *Аңдатпа*

Кеңес дәуіріндегі ғылыми әдебиеттер мен шығыстану саласындағы зерттеулер 1920-1940 жылдар аралығындағы саяси репрессиялар тарихында ислам факторының рөлін толыққанды ашып көрсете алмады. Бұл кезеңде исламдық ортаның әлеуметтік, мәдени және рухани құрылымдарына жасалған қысым жүйелі түрде жүзеге асырылғанына қарамастан, оның тарихи салмағы мен табиғаты зерттеушілер назарынан тыс қалды. Мұсылман халқының аймақтық ерекшеліктерін ескерсек, мәселенің өткірлігі айқындала түседі: сол кезеңде көптеген ұлттық республикаларда ауылдық мұсылман тұрғындарының үлесі 10–60 пайыз аралығында құбылып отырды, ал көшпелі және жартылай көшпелі қауымдастықтарда бұл көрсеткіш одан да жоғары болды.

1930-жылдары күшейген кеңестік репрессиялық аппараттың қызметі қоғамның барлық әлеуметтік топтарына әсер етті және мұсылман қауымын да айналып өткен жоқ. 1937–1938 жылдардағы «Үлкен террор» науқаны дәстүрлі діни және ұлттық элиталардың жаппай қудалануы мен жойылуына әкелді. Осы үрдістің аясында ислам институттары, діни білімі бар тұлғалар, медресе ұстаздары, қазылар, имамдар және рухани көшбасшылар кеңестік биліктің идеологиялық бақылау объектісіне айналды.

1920-жылдардың соңы мен 1930-жылдардың соңына дейінгі кезеңде кеңестік қауіпсіздік органдары ислам ортасына қарсы мақсатты, бірізді және жүйелі саясат жүргізді. Бұл саясат діни сословиені қоғамдық өмірден ығыстыру, исламның институционалдық негіздерін әлсіре-ту, орталықтандырылған діни басқару жүйесін тарату, рухани көшбасшылардың беделін төмендету және мұсылман қауымын «потенциалды қауіп көзі» ретінде таныту бағытында өрбіді.

Кеңестік идеологиялық аппарат исламды саяси және әлеуметтік тұрақтылыққа қауіп төндіретін күш ретінде көрсетуге ұмтылды. Панисламизм мен пантүркизм идеялары жасанды түрде «контрреволюциялық құрал» ретінде сипатталды. Исламдық элитаның кез келген мәдени, діни немесе ағартушылық қызметі билік тарапынан «саяси идеологияның көрінісі» деп бағаланып отырды.

Осы тарихи жағдайлар 1940 жылы «Құран құрсауы» деп аталған ірі саяси істің қалыпта-суына алғышарт жасады. Бұл іс ислам институттарына қарсы бағытталған кеңестік

репрессивтік саясаттың шарықтау шегіне айналып, мұсылман зиялыларына қарсы жасалған ең күрделі және көлемді қудалау науқанының бірі ретінде тарихта қалды.

**Түйін сөздер:** Құран, Кеңес Одағы, ислам, қуғын-сүргін, дін, идеология, репрессия, мұсылман элитасы.

*Е.Е. Жақсылық<sup>1</sup>, Қ.О. Сейтқазина<sup>2</sup>, К.Е. Мирзамсеитова<sup>3</sup>*

<sup>1</sup>*докторант кафедры «История Казахстана» ЕНУ имени Л.Н. Гумилева  
Республика Казахстан, Астана,  
e-mail: [kz-erlan-kz@mail.ru](mailto:kz-erlan-kz@mail.ru)*

<sup>2</sup>*к. и. н. заведующий кафедрой «История Казахстана»  
Евразийского Национального доцент Университета, г. Астана, Республика Казахстан,  
E-mail: [seitkazina\\_ko@enu.kz](mailto:seitkazina_ko@enu.kz)*

<sup>3</sup>*Старший преподаватель кафедры «Всеобщая история и музейное дело»,  
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Республика Казахстан, г.  
Шымкент,  
mail: [g\\_bekzat1963@mail.ru](mailto:g_bekzat1963@mail.ru)*

## **ДЕЛО «ЦЕПЬ КОРАНА» И РЕПРЕССИИ ПРОТИВ МУСУЛЬМАНСКИХ ЭЛИТЫ: НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ (1930-1940)**

### *Аннотация*

Советская историческая литература и исследования в области востоковедения в недостаточной степени раскрыли роль исламского фактора в политических репрессиях 1920–1940-х годов. Несмотря на то что давление на социальные, культурные и духовные структуры мусульманской среды в этот период осуществлялось системно и последовательно, его историческое значение и масштабы долгое время оставались вне поля зрения исследователей. Масштаб проблемы становится очевидным, если учитывать региональные особенности: в ряде национальных республик численность сельского мусульманского населения в 1930-е годы колебалась от 10 до 60 процентов, а среди кочевых и полукочевых общин была ещё выше.

Развитие советского репрессивного аппарата в 1930-е годы охватило практически все социальные группы общества и, естественно, не обошло мусульманскую общину. «Большой террор» 1937–1938 годов привёл к массовому преследованию и уничтожению представителей традиционной национальной и религиозной элиты. В рамках этих процессов исламские институты, духовные лидеры, казии, имамы, преподаватели медресе и иные религиозные деятели были поставлены под жёсткий идеологический контроль государства.

С конца 1920-х до конца 1930-х годов органы государственной безопасности проводили целенаправленную и системную линию в отношении исламской среды. Эта политика была направлена на вытеснение религиозного сословия из общественной жизни, подрыв институциональных основ ислама, разрушение централизованных форм религиозного управления, снижение авторитета духовных лидеров и формирование образа мусульман как «потенциально опасной социальной группы».

Советский идеологический аппарат стремился представить ислам как силу, якобы угрожающую политической и социальной стабильности государства. Идеи панисламизма и пантюркизма искусственно конструировались как «контрреволюционный инструмент». Любая культурная, просветительская или религиозная деятельность исламской элиты интерпретировалась как проявление политической нелояльности.

Именно эти исторические условия создали предпосылки для формирования в 1940 году крупного политического дела, вошедшего в историю под названием «Цепь Корана». Данное

дело стало кульминацией репрессивной политики советской власти в отношении исламских институтов и одним из наиболее масштабных и сложных преследований мусульманской интеллигенции.

**Ключевые слова:** Коран, Советский Союз, ислам, репрессии, религия, идеология, мусульманская элита.

*E.E. Zhaksylyk*<sup>1</sup>, *K.O. Seitkazina*<sup>2</sup>, *K.E. Mirzamseitova*<sup>3</sup>

<sup>1</sup>*doctoral student of «History of Kazakhstan» L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: [kz-erlan-kz@mail.ru](mailto:kz-erlan-kz@mail.ru)*

<sup>2</sup>*candidate of Historical Sciences, Head of the Department of "History of Kazakhstan" Eurasian National University Associate Professor, Astana, Republic of Kazakhstan, E-mail: [seitkazina\\_ko@enu.kz](mailto:seitkazina_ko@enu.kz)*

<sup>3</sup>*Senior Lecturer of the Department of General History and Museum Studies,, M. Auezov South Kazakhstan University, Republic of Kazakhstan, Shymkent, e-mail: [g\\_bekzat1963@mail.ru](mailto:g_bekzat1963@mail.ru)*

**«THE CHAIN OF THE QURAN»  
AND THE REPRESSION OF THE MUSLIM ELITE:  
NEW RESEARCH (1930-1940)**

*Abstract*

Soviet historical scholarship and Oriental studies did not sufficiently examine the role of the Islamic factor in the political repressions of the 1920s–1940s. Although pressure on the social, cultural, and spiritual structures of the Muslim community during this period was systematic and consistent, its historical significance and scope remained largely overlooked by researchers for decades. The scale of the issue becomes evident when regional demographics are taken into account: in many national republics, the proportion of rural Muslim population ranged from 10 to 60 percent, and among nomadic and semi-nomadic communities it was even higher.

The expansion of the Soviet repressive apparatus in the 1930s affected virtually all social groups, and naturally did not spare the Muslim population. The “Great Terror” of 1937–1938 resulted in mass persecution and elimination of representatives of the traditional national and religious elite. Within this broader process, Islamic institutions, spiritual leaders, qadis, imams, madrasa instructors, and other religious figures came under close ideological scrutiny by the state.

From the late 1920s to the late 1930s, Soviet security organs pursued a deliberate and systematic policy toward the Islamic milieu. This policy aimed to remove the religious class from public life, weaken the institutional foundations of Islam, dismantle centralized forms of religious administration, undermine the authority of spiritual leaders, and construct an image of Muslims as a “potentially dangerous social group.”

The Soviet ideological apparatus sought to portray Islam as a force allegedly threatening political and social stability. Pan-Islamism and pan-Turkism were artificially depicted as “counterrevolutionary tools.” Any cultural, educational, or religious activity undertaken by the Islamic elite was interpreted as an expression of political disloyalty.

These historical circumstances created the conditions for the emergence, in 1940, of a major political investigation later known as the “Chain of the Qur’an.” This case became the culmination of Soviet repressive policy toward Islamic institutions and one of the most extensive and complex campaigns targeting the Muslim intelligentsia.

**Keywords:** Quran, Soviet Union, Islam, repression, religion, ideology, Muslim elite.

**Кіріспе.** КСРО-дағы қуғын-сүргін тақырыптарын бейнелейтін көптеген ғылыми және публицистикалық еңбектердің ішінде 1930-1940 жылдардағы драмалық оқиғаларға исламдық фактордың ықпалына қандай да бір түрде әсер ететін басылымдарды кездестіру өте сирек кездеседі. 1937-1938 жж. әртүрлі "мұсылман" және "мұсылман емес" аймақтардағы діни жетекшілерді қудалаудың шарықтау жылдарындағы материалдар тым сирек кездеседі.

КСРО НКВД Мемлекеттік қауіпсіздік бас басқармасы мен оның Республикалық және облыстық мекемелерінің қойнауында пайда болған екі іс жатыр: Біріншісі, "Мұсылмандардың Орталық діни басқармасы басшыларының қастандығы туралы іс ("МОДБ ісі") (1936-1938 жж.), Бұл РСФСР мұсылмандарына әсер етті және "Құран құрсауы" (1940) – КСРО құрамындағы мұсылман элитасына қарсы қуғын-сүргін туралы ірі іс. Біріншісінің материалдарын ғылыми айналымға ішінара орыс исламтанушысы, тарихшы А.Б. Юнусова енгізді [1]. Екіншісі тарихнамада көрініс таппады.

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі. "Құран құрсауы" мұрағат ісі екі бөлімнен тұрады: талдау бөлімі (түсіндірме жазба) және жауап алу хаттамалары мен бетпепет кездесулердің бір бөлігі (он айыпталушының 29 хаттамасы). Бөлімдердің әрқайсысының жеке-жеке, реттік нөмірлері бар, өйткені оларды Қазақ КСР НКВД-ның әр түрлі қызметкерлері дайындаған. Бөлімдер 1940 жылдың қазан айында қорытынды дайындық кезінде бір іске біріктірілді. Ал құжаттардың үштен бір бөлігі зерттеушілерге қолжетімді болмаса да – барлық айыпталушылардан жауап алу хаттамалары бар сегіз томдық – мұрағаттық материалдар оқиғаның жан-жақты бейнесін береді.

Екі іс те іс жүзінде "Орта Азия республикалары аумағындағы ірі панисламистік көтерілісшілер ұйымы" туралы бір істің екі бөлігін құрайды. Мысалы төмендегі көрсетілген істерде НКВД тікелей тапсырымен орындалып отырған.

Мағди (Мағади) Мағқұлұлы Мағқұлов (1874 – 1937) – қазақ, қази (судья) Орталық атқару комитеті. 1926 жылы ол Қазақ КСР Петропавл қаласы дінбасыларынан Мекке конгресі делегациясының мүшесі болған, 1937 жылы 28 ақпанда тұтқындалып, 1937 жылы 22 желтоқсанда атылды (1960 жылы 23 мамырда ақталды) [2].

Кашаф (Кашаффутдин) Тарджиманов, А.Б. Юнусова, 1936 жылы сәуірде мүфти Р.Фахретдинов қайтыс болғаннан кейін мүфтидің орынбасары болған, мүфти лауазымына үміткер болған. 1936 жылы мамырда тұтқындалып, Уфа түрмесінде отырған. "МОДБ ісі" бойынша негізгі айыпталушы ретінде өтті. Оның кейінгі тағдыры белгісіз. Болжам бойынша, ол 1940 жылдардың басында түрмеде қайтыс болған. Осыған ұқсас айыптаулар оңтүстік Қазақстандықтар туралы істе де болды "панисламистік" ұйымдардың 1937-1938 жж. жалғыз айырмашылығы, олардың саяси көзқарастарында болды.

**Материалдар мен әдістер.** Зерттеу барысында негізінен архивтік деректер пайдаланылды. Соның ішінде ең басты материалдар ретінде «Мұсылмандардың Орталық діни басқармасы (МОДБ) ісі» (1936–1938 жж.) және «Құран құрсауы» ісі (1940 ж.) қарастырылды. Бұл істердің тергеу хаттамалары, жауап алу жазбалары, айыптау қорытындылары және НКВД қызметкер-лерінің есептері зерттеудің негізгі дереккөзі болып табылады. Сонымен қатар, ғылыми айналымда жарияланған тарихи еңбектер мен орыс исламтанушыларының зерттеулері материал ретінде қолданылды, атап айтқанда А.Б. Юнусованың зерттеулері маңызды ақпарат көзі ретінде пайдаланылады.

Зерттеу әдістемесі тарихи-аналитикалық тәсілге негізделген. Бұл тәсіл архивтік құжаттарды сыни тұрғыдан талдауға, олардың мазмұны мен контекстің салыстыра зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар салыстырмалы-тарихи талдау әдісі қолданылды, ол республикалық және облыстық деңгейдегі НКВД іс-әрекеттерін салыстыра отырып, қуғын-сүргін процестерінің аймақтық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Себеп-салдарлық талдау әдісі арқылы діни көшбасшылардың әрекеттері мен репрессиялық саясат арасындағы өзара байланыс қарастырылды.

Зерттеу барысында кросс-контекстуалды талдау әдісі де қолданылды, яғни Қазақстандағы, Еділ-Орал өңіріндегі және Орта Азиядағы жағдайларды салыстыра отырып, панисламизм ұғымының, шетелдік барлау байланыстарының және қуғын-сүргін саясатының

ерекшеліктерін жүйелеу жүзеге асырылды. Мұндай әдістемелік тәсіл зерттеуге деректердің объективтілігін қамтамасыз етіп, КСРО мұсылман элитасының әлеуметтік-саяси жағдайын жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

**Нәтижелер.** Көптеген "мұсылман емес" сюжеттердегідей, ислам лидерлерінің шетелдік барлау органдарының пайдасына жасаған жұмыстары, әдетте, ел ішіндегі "диверсиялық" әрекеттермен тығыз байланысты болды: "1937-1938 жылдары болған халық жауларына қатысты сот процестері көрсеткендей, панисламистік-пантүркістандық қайраткерлер Орта Азия троцкистік-бұхаралық Отанға опасыздық жасаушылар тобымен тығыз байланыста болды және онымен бірге Кеңес Одағына дұшпандық империалистік державалардың агенттері үшін тікелей олжа болды және, ең алдымен, фашистік Германияның тікелей одақтасы болды деп есепке алынды. Сонымен бірге аталған шетелдік "тыңшылық" орталықтары мен КСРО-ның сыртқы саясатының векторы арасындағы тікелей тәуелділік назар аудартады.

Қазақ КСР НКВД жедел уәкілдерінің "жедел деректеріне" сәйкес, "Құрсау" 350-ден астам адамды "шатастырып" алған. Күдіктілердің көпшілігі КСРО аумағында тұрды, ал сегіз адам өкілдер ретінде тағайындалған эмигранттар болды

Иран мен Ауғанстандағы "Адайлардың эмигранттық орталықтарының", "антисоветтік", "шпиондық", "панисламистік" ұйымдар Қазақстанда болған (мұнда 225 күдікті тұрған), сол жерден РСФСР, Өзбекстан, Түркіменстанға байланыс орнатылып көзқарастары таратылып отырған [3].

НКВД-ның қарсы барлаушылары ұжымдастыруға қарсы Адай көтерілісі нәтижесінде Қазақ КСР-нен кетіп, Қытай, Ауғанстан және Иран шекаралас аймақтарына қоныс аударған имигранттарды "адайлар" деп атады. Бұл 1931 жылы республиканың сол кездегі Адай уезінің Табын, Ойыл, Гурьев облыстарында болған. Адай көтерілісі ісі бойынша барлығы 740 адам жауапқа тартылып, оның 559-ы қамауға алынды. 130-дан астам айыпталушы ең жоғары жазаға кесілді (олардың барлығы дерлік кейіннен ақталды). Бұл істің мән-жайына егжей-тегжейлі тоқталмай-ақ, мән-жайлармен байланыстылығына байланысты біздің назарымызды аударған айыпталушылар берген айғақтардың мынандай үзінділері бар.

"МОДБ істері", "Айыпталушы Қадырбердиев Адай дінбасылары Хазірет Жаналиев Хасанмен, Дербасалиев Сасенбаймен бірге 1926-1927 жылдары Уфадағы ҚДБ басшыларымен байланысқа шығып: Фахретдинов Р., Магкулов М., Кашдаулетов К. және Тарджиманов К., соңғыларының нұсқауымен бұрынғы Адай уезінің аумағында ірі көтерілісшілер - панисламистік ұйым құрды, оған дінбасылар мен байларды біріктіріп, 1930 жылы қарулы көтеріліс дайындады" - деген, сияқты айыпау айғақтары бар.

Сәражетдин Қадырбердиев (1896 жылы туған) – қазақ, молда, бай. Ол бұған дейін екі рет сотталған: 1930 жылы – бап бойынша. 109 РСФСР Қылмыстық кодексінің, 1934 жылы – бап бойынша. Ұсталғанға дейін ол атындағы қой кеңшарының заңгері болып жұмыс істеген. Ақтөбе облысындағы №1 пролетариат болып саналған. Айыпталушы Қадырбердиев аталған ұйымды құрудағы өзінің көшбасшылық рөлі туралы жауап алу кезінде көрсетті:

"Мен, Қадырбердиев, 1925 жылы бұрынғы Адай уезіндегі антисоветтік панисламистік ұйымның жетекшісімін. Қазақстандағы панисламистік ұйымдар Уфа қаласындағы орталық діни басқарманың тікелей нұсқауы бойынша құрылды. Жергілікті жерлерде, Қазақстанның аудандарында ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу үшін Орталық думаның арнайы өкілдері барды" деп көрсетліген [4].

1927 жылы көтерілісшілер мен панисламистік ұйымның басқа басшыларының қатарында айыпталушы Қадырбердиев панисламистік ұйымдардың Уфа съезіне делегат болып сайланды Бұл жерде қателік жіберілді: КСРО мұсылман дінбасыларының соңғы съезі 1926 жылы 25 қазан - 4 қараша аралығында өтті. Уфа қаласында жүргенде Қадырбердиев МОДБ мүфтиінің орынбасары Қ.Тарджимановтан контрреволюциялық нұсқаулар алып, съезді күтпестен бұрынғы Адай уезіне қайтып оралып, сол жерде антисоветтік әрекеттерді бастады. 1927 жылдың аяғында Қадырбердиев панисламистік ұйымның атқарған жұмыстары туралы

Орталық Атқару комитетіне есеп беру үшін тағы да Уфаға кетті. Осы сапарында Қадырбердиев Уфадан қайтып келгендермен тауда кездесті.

Түркияда өткен дүниежүзілік мұсылмандар съезінен Мағқұлов М. және Таржиманов К., олардан Қадырбердиев барлау тәртібі туралы тапсырма алып, өзінің практикалық антисоветтік қызметінде осы тапсырманы орындап, Мағқұлов пен Таржимановқа ауыл тұрғындарының саяси көңіл-күйі туралы мәліметтерді ұсынды және Қазақстан экономикасының жағдайы туралы мәліметтер берілді.

"Дүниежүзілік мұсылмандар съезі" бойынша айыптау қорытындысында 1926 жылғы Мекке конгресі айтылды, оған КСРО билігімен келісе отырып, мүфти Р.Фахретдинов кіретін кеңес мұсылмандарының өкілді делегациясы қатысты [5]. Делегация құрамында сонымен қатар, Кашшафетдин Таржемани, Астраханнан Габдеррахман Гомери, Қазаннан Тахир Илияс, Қырымнан Мослахетдин Халил, Сібірден Махди бен-Макул (Мағди Мағқұлов), Түркістаннан Абдель-Вахед эль-Кари болды. Кейін съезге Мұса Бигиев келді.

Болжам бойынша, Орталық Думаның және жеке Кашафетдин Тарджимановтың, Ризаэтдин Фахрутдиновтың, Мағдия Мағқұловтың тапсырмасы бойынша "панисламистік ұйымның активі тыңшылық-барлау жұмыстарын жүргізуге міндетті болған", яғни МОДБ-не халықтың Кеңес үкіметінің іс-шараларына қатынасы туралы есеп беруі, Айыпталушы Қадырбердиев Таржиманов пен Мағқұловтың тапсырмасы бойынша өзінің барлау қызметі туралы мынаны көрсетті:

«Мұндай басшы мүфтидің орынбасары Таржиманов болса, мұхтасибтер ишандар мен имамдар арқылы түрік барлауына мәлімет жинап, жергілікті жердегі барлау жұмыстары бойынша МОДБ-нің резиденттері болған... Мен өзім екі рет Мағқұловқа тыңшылық туралы ақпаратты өзім тапсырдым» [6].

Материалдар мен зерттеу әдістері. "Құран Құрсауы" ісі бойынша айыптау қорытындысында былай делінген: "Жалпы МОДБ шетелдік барлау органдарының және жергілікті жерлердегі мұхтасибтердің пайдасына барлау функцияларын айыпталушы Баяртиев өз айғақтарында әшкереледі Аймұрат Баяртиев 1892 жылы туған, қазақ, молда, жұмыссыз, бұрын сотталмаған, Ахтанов Бақтияр Ахтанов 1889 жылы туған, қазақ, молда, кеңшарда шопан болып жұмыс істеген Чкалов (Орынбор) облысы, Орск қаласындағы "Советский", бұрын сотталмаған және Қадырбердиев болды. Мәселе мынада, жергілікті жерлердегі панисламистік ұйымдар, олардың орталық органы МОДБ сияқты, Кеңес өкіметін құлатуды және біртұтас мұсылман мемлекетін құруды түпкі мақсатына қойды. Сонымен, мәселе Кеңес Одағындағы мұсылмандардың көтерілісшілер қозғалысына қарулы көмек көрсетуге Түркия мен басқа мұсылман мемлекеттерінің кепілдігімен ғана қойылуы мүмкін еді [7].

Осылайша, МОДБ және жергілікті жерлердегі панисламистік ұйымдар өздерінің антисоветтік әрекеттерінің сәттілігін жалпы антисоветтік күрестегі басты серіктес ретінде Түркияның көмегіне тәуелді етіп, механикалық түрде өзгерді Түркия барлау органдарының филиалы... панисламистік ұйымдар желісі бойынша барлау ісін ұйымдастыруды мүфтидің орынбасары Тарджиманов басқарды".

Іс бойынша айыптау қорытындысында: "Екі шетелдік державаның Жапония мен Түркияның барлау қызметі. КСРО-да МОДБ (Фахретдинов Р., Тарджиманов К.) бастаған мұсылмандар арасында тыңшылық-диверсиялық контрреволюциялық ұйым құрды. Шілдеде 1936 ж. контрреволюциялық орталық Мәскеуде таратылды және КСРО аумағында оның филиалдары таратылды Тергеу барысында К.Таржиманов "Кеңес өкіметін құлатуды мақсат еткен контрреволюциялық панисламистік көтерілісшілер ұйымын" құрғаны туралы куәлік берген және тәуелсізді орнату мұсылман мемлекетінің, жапон, түрік және ауған барлауымен байланысын "мойындады" [8]. 1936 жылы мамырда Кашафутдин Тарджиманов тұтқындалған-нан кейін тағы 25 адам, оның ішінде Ташкент молдалары да шынжырмен қамауға алынды. Мүфти орынбасарының 1936 жылғы 16 шілдедегі жауап алу хаттамасында мыналар жазылған: "Контрреволюциялық ұйымның орталығына Камалетдинов Парвазетдин, Орталық Атқару Комитетінің мүшесі; Шамсутдинов Абдулла, Орталық атқару комитетінің

Мәскеудегі комиссары және Мәскеу молдасы; Тарпи Ибрахим, Қырымның бұрынғы мүфтиі, Ташкентте тұрады; Махмудов Хазивали, бұрынғы Уфа молдасы, Ташкентте тұрады". А.Б. Юнусованың мәліметі бойынша Хазивали (Хазигали) Шағимарданұлы Махмұдов 1872 жылы, 1914 жылға дейін және 1923 жылғы жағдай бойынша дүниеге келген [9].

НКВД-ның республикалық және облыстық басқармалары жергілікті жерлерде ұйымның ұяшықтарын іздеуге белсене араласты. Сонымен, Куйбышевский (Самара) Мұхтасибтің тергеу ісінің материалдарында М.Ф. Муртазин (1937-1938) Тарджиманов пен Фахретдиновтың Жапониямен, Германиямен және Түркиямен байланысы бар, молдаларды бүкіл Кеңес Одағына агент ретінде пайдаланған деген мәліметтер келтірілген[10]. Тарджимановтың ұлы, бәлкім, 1930 жылдардың басында Татарстаннан Ташкентке көшіп келген, сондықтан Муртазиннің Ташкентке барған кезде Тарджимановтың ұлымен кездесуі ғажап емес[11]. 1936 жылы мұхтасиб Самарқандқа да барып, қуғын-сүргіннен қашқан молдалармен кездесті. Нәтижесінде оған Ташкент, Самарқанд және Бұхара молдалары арасында МОДБ тапсырмасы бойынша және жеке өзі Қ.Тарджимановтың тапсырмасы бойынша жалдау жұмыстарын жүргізді деген айып тағылды. Шындығында, біз Уфа мүфтиятының басшылығына қатысты дәл осындай айыпты "Құран құрсау" ісінен де табамыз.

Осылайша, НКВД-ның Оңтүстік Қазақ және Ақтөбе облыстарындағы бөлімдерінде жүргізілген жеті жедел іс Қазақ КСР- в НКВД-ға біртұтас "Құран құрсауы" ісіне біріктірілген кезде (бұл 1940 жылы 20 маусымда болған). РСФСР–дің әртүрлі қалаларында олармен байланыста болған Орталық думаның көптеген қайраткерлері мен имамдары атылды, ал басты айыпталушы – Қ.Таржеманов төрт жылдан бері Уфа түрмесінде отырды [12].

"МОДБ ісі" өз кезегінде "Идел-Орал ұйымының ісімен" (1938) қатар дамыды, ол Мәскеудің, Еділ-Орал өңірінің және Орта Азияның діни-ұлттық элитасын ұлтшыл пантүркістандық мемлекет құрды деп айыптады. Құжаттарда идея пайда болды "Ұлы Тұранды" Кеңес мұсылмандары "КСРО-ның түркітілдес халықтар қоныстанған аумақтарынан - Татарстан, Башқұртстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан және Қазақстаннан Шығыс Түркістанның (Батыс Қытай) қосылуымен" салуға әрекеттенген" деп болжайды [13]. Бір қызығы, 1938 жылы Татар АССР НКВД-сы өз жұмысының негізгі бағыттарының бірі ретінде "жапон және неміс барлау агенттерінің басшылығымен кең ауқымды антисоветтік шпиондық-диверсиялық-көтерілісшілер ұйымын панисламистік бағытпен жоюды ерекше атап өтті және ол іс Орталық думаға барады" [14].

**Талқылау.** Біздің назарымызда тұрған материалдарды салыстырмалы түрде талдау олардың айыптау сипатында да (ұлттық және діни аспектілерді байланыстыру), сондай-ақ мұсылмандар қоныстанған аудандарға, РСФСР-да және республикаларда таралған МОДБ-нің теріс "панисламистік" ықпалын мойындаудағы түбегейлі ұқсастығын көрсетеді.

Молдалардың Еділ бойындағы аштықтан зардап шеккендерге көмек көрсету жөніндегі мұсылман ұйымының жетекшісі ретінде Ресей мұсылмандарының ұлттық-діни өміріне белсенді қатысуы ал қазыя (судьялар) Орталық атқару Комитетінің өкіметі мен жұртшылығы назардан тыс қалған жоқ [15].

Мүфтидің "оң қолы" ол партия-кеңес басшылығымен диалог құруға көп күш жұмсады. Мәскеуге тұрақты сапарларымен, мұсылман съездеріндегі мемлекетшіл риторикасымен ол Ресей үмбетін толғандырған күрделі мәселелерді шешуге де ұмтылды. Татарстанда 1923 жылғы тамыздағы баяндамасында Мәскеуде орналасқан Орталық Атқару Комитетінің мүшесі К. Тарджиманов дінбасылар съезінің атынан (Бүкілресейлік МОДБ съезі 1923 жылы 10-25 маусымда Уфада өтті) мешіттерде "дінді оқыту" пәнінен араша түсуге тырысады, "Қазанда көшбасшы рөлін атқарады және барлық өзекті мәселелер ол қазандықтардың көмегімен қарастыруға және талқылауға тырысады.

Еділ-Орал өңірінен келген молдалар Түркіменстанға тұрақты сапарлар жасап тұрды. МОДБ мұны жан-жақты ынталандырды, ал 1926 жылдың аяғында оның өкілдерінің бірі сол жерге жіберілді. Селім-ишанға (Ташауз уезі) мұхтасибаттарды ұйымдастыруға мандат берілді. Ташауз және Чарджуй аудандарында Уфаның позициясын нығайтуға қолайлы жағдай болды [16].

1926 жылы өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне Өзбекстан делегациясы қатысты: мүфти Захретдин Аглям, Ташкент діни басқармасының төрағасы Ғабдул Хафия, Самарқанд діни басқармасының өкілі Ғабдулла Хужа, Қоқан діни басқармасының мүшесі Мьянкудратулла. Съезд жұмыс істеген күндері делегаттар Уфа басшыларына "қырғыздарды, қазақтарды және қарақалпақтарды" тартқаны және басқаларды шақырғаны үшін алғыстарын білдірді "ағайындылар Орталық думаға қосылсын"[17].

1927 жылғы жағдай бойынша Ташкент, Самарқанд, Қоқан, Әндіжан, Наманған, Маргелан, Ескі Бұхара, Хиуа және Қырғызстанда негізінен Уфа мүфтиятының үлгісінде ұйымдас-тырылған діни басқармалар болды [18]. Орталық думаның ұйымдастырушылық тәжірибесін қолдана отырып, 1926 жылғы съезден оралғаннан кейін діни қызметкерлер бүкіл Өзбекстан-ның біртұтас діни басқармасын құруға күш салды. МОДБ-нің Шығыс бөлімінің материал-дарында мыналарға назар аударылды.

Қазақстандағы Еділ-Орал мұсылмандарының ерекше белсенді жұмысы үшін, Бұл ауданды Орталық Атқару Комитетінің қарамағында ұстау қажеттілігі бір жағынан белгілі бір қуатты жоғалтпау, екінші жағынан өзінің экономикалық базасын нығайту ниетінен туындады, өйткені Қазақстан ақша қаражаттарының ең бай көздерінің бірі болды, оның мөлшері Орталық банктің жалпы бюджетінде маңызды орын алды". Осыған байланысты қазии Мағқұлов пен Бәйгілдин өздерін өте белсенді көрсетті, олар елді мекендерге сапар шегіп, мұхтасибтерге Орталық атқару Комитетін экономикалық жағынан қолдау және сепаратизмнің жағымсыздығы туралы директивалық хаттар жіберді. М. Мағқұлов "Қазақстандағы діни жұмыстарды ұйымдастыруға жауапты болды және осы аймақтағы мешіттерге жетекшілік етті.

Сондықтан қазии М. Мағқұлов "Мухлиса Бобинскаяның ісі" (1937) бойынша айыпталушы ретінде өтті. Оның басшылығымен тергеу мәліметтері бойынша Башқұртстанның "контр-революциялық буржуазиялық-ұлтшылдық" ұйымының Қазақстанда және басқа облыстарда филиалдары болған. Рөлге "тергеушілер" Қазақстандық байланысшы қазии Мағди Мақұловты" таңдады, ол ұлты қазақ, ол оны жүзеге асырды деп болжанған Орта Азиямен "антисоветтік байланыс". 1937 жылы 22 желтоқсанда ол атылып, Башқұрт АССР Жоғарғы Соты Төралқасының 1960 жылғы 23 мамырдағы қаулысымен "қылмыс құрамының болмауына байланысты" ақталды [19].

МОДБ-ның "панисламистік" ұмтылыстарының шындығы туралы мәселеге қайта орала отырып, келтірілген фактілер аймақтық рухани көшбасшылардың бірлескен бастамаларды қолдауға деген сөзсіз өзара мүдделілігін растайтынын, бірақ екі тарапты да мемлекетке қарсы ашық әрекетке күдіктенуге негіз бермейтінін атап өтеміз. Елдің мұсылман басшыларына қарсы барлау қызметі тарапынан тағылған айыптардағы бірқатар қарама-қайшылықтар мен сәйкессіздіктерді атап өтпеу мүмкін емес [20].

Ұлттық қайшылықтарды пайдалана отырып, бұл белгілі Орталық Азия аймағы және орталықтың әкімшілік ресурсы, МОДБ-ның Шығыс бөлімі Уфа мүфтиятынан "шығыс" республикаларының діни басқармаларының автономиясы үшін қозғалыс ұйымдастырды.

1928 жылы Орталық думадағы "қазақ" бөлімі өз жұмысын тоқтатты. "Қырғызстан ресми түрде, Орталық Атқару Комитетінің жарғысына сәйкес, соңғысының қызмет саласына кірмеген және бұл аталған аймақтың бөлінуін жеңілдеткен, сонымен бірге Орталық Атқару Комитетінің және жалпы алғанда, барлық ықпалы оқшауланған. Мұсылман дінбасылары Орта Азияда" [21]. Осы кезеңде "маңызды мәселелерді практикалық тұрғыдан тұжырымдаудағы бірқатар сәтсіздіктердің арқасында Орталық діни басқарманың мұсылмандық діни ағымдағы рөлі айтарлықтай әлсіреді". Қарсы барлаушылардың өздерінің қорытындысы бойынша мүфтияттың белсенді ішкі және сыртқы саяси жұмысы 1920 жылдардың аяғында-ақ тоқтатылды [22].

Нәтижесінде біз мынаны көреміз: МОДБ-нің ықпалы төмендеді, мұсылмандардың бүкіл-ресейлік және жергілікті съездері өткізілмеді, бірақ соған қарамастан мүфтият пен оның мүшелері тұтқындалғанға дейін "панисламистік" жұмыстарды жалғастырды. 1928-1936

жылдары олар оны қандай нақты нысандарда жүргізуді жалғастырды деген сұрақтың жауабын, өкінішке орай, ешбір құжаттан таба алмаймыз [23].

1936 жылы "қос билік" және мүфтидің ауысуы жағдайында бұл аймақтар (Қазақстанның 11 қаласы және Қырғызстанның екі қаласы) оның қарсыласы – көрнекті ишанның ұлы Г.Расулевті қолдап сөз сөйледі [24]. Тарджиманға қарсы көңіл-күй туралы ақпаратты ресми және бейресми дереккөздер растамайды.

1920 жылдары Уфа Орталық думасының барлық қызметі "панисламистік" белгісі жапсырылды, бірақ кеңестік қарсы барлаушылардың "панисламизм" ұғымына не салғанын түсіну оңай емес. Біз зерттеген 1920 жылдардағы МОДБ-дың Шығыс бөлімінің құжаттарында және "МОДБ істері" мен "Құран құрсауы" материалдарында анықтама жоқ. Кейінірек, 1944 ж., "Орталық Азия мен Тәжікстандағы панисламистік-пантүркілік қозғалыс" деп аталатын НКВД погондары бар кеңестік мұрағатшылардың тарихи жазбаларында бұл құбылыстың өте қарама-қайшылықты түсіндірмесі бар: "Панисламизм барлық мұсылмандарды исламды қорғау туы астында біріктіруді алға тартады. сонымен бірге Түркияның олардың мемлекеттік бірлестіктеріндегі көшбасшылық рөлін жоққа шығармайды" [25].

Нақты белгіленген критерийлер болған жоқ: мемлекеттік қауіпсіздік органдарының қызметкерлері мұсылман халықтарының даму перспективаларына қатысты мұсылман дінбасы-лары мен ұлттық көшбасшыларды бөлуде айқын қиындықтарға тап болды. Үшін біртұтас иерархиялық басқару құрылымын құруды жақтаған діни көшбасшы елдің мұсылмандары, қарсы барлау қызметкерлерінің көзқарасы бойынша, "панисламистер" санатына кірді, ал ұлттық негізде өзін-өзі ұйымдастыруды талап еткендер стигманы алды "ұлтшыл, пантүркілік" [26]. Концептуалды бұлыңғырлық ұлттық-діни сәйкестендірудің кез келген көріністеріне теріс көзқараспен бірге большевиктер билігіне бұл терминдерді өз еркімен қолдануға мүмкіндік берді. Тарджиманова олардың арасындағы шекаралардың шарттылығын жақсы суреттейді. Мұның бәрі мұсылман халықтары деп аталатын қоғамдық ұйымдарды біріктіру жөніндегі кез келген күш-жігердің большевиктер билігінің қатаң репрессия түріндегі жауабына неліктен бас игенін түсіндіреді [27].

"МОДБ басшыларының қастандығы" және "Құран құрсауы" істері, сондай-ақ 1930 жылдардағы Татарстан, Башқұртстан және "мұсылман" республикалары ішіндегі "халық жауларына" қатысты процестердің тұтас кешені РСФСР-дің зайырлы және діни-ұлттық мұсылман элитасына әсер етті. Еділ-Орал аймағы және Орта Азия. Бір іске қатысу басқа іске қатысу үшін дәлелді дәлелге айналды. Сондықтан болар, КСРО-ның шет аймақтарында қуғын-сүргін ұшқынының біртіндеп ашылуы болды: Ішкі" Ресей мен Орта Азия, Солтүстік Кавказ мұсылмандарына қысым көрсету деңгейі біркелкі болмады, күш қолдану шаралары алдымен (1937-1938 жж.) модернизацияланған аймақтарда сыналды [28].

Орталықта (Мәскеу, Уфа) болып жатқан оқиғаларды біртұтас "панисламистік желіге" шебер байланыстырған КСРО НКВД ГУГБ қызметкерлерінің логикасы Орталық Азия республикаларында ұлттық-діни элитаның жеңілісімен айқын көрінеді [29]. Айыптаулардың "құрсауына" бірнеше ғасырлар бойы іскерлік және гуманитарлық мәселелердің кең ауқымы бойынша тұрақты байланыста болған қазақ және Еділ-Орал ұлттық-діни лидерлері "бұғауланған" болып шықты [30].

Жоғарыда келтірілген материалдар көрсеткендей, МОДБ, НКВД қызметкерлерінің санасында барлық мұсылман аймақтары бір-бірімен тығыз байланысты болған. Сонау 1920 жылдардың басында қарсы барлаушылар бұрынғы Ресей империясының әртүрлі мұсылман аймақтары басшыларының байланыстарын анықталған, мысалы, Татарстандағы жұмысты "шығыс республикаларында - Түркістанда, Башқұртстанда, Сібірде" болып жатқан оқиғалармен байланыстырды [31]. Мұның бәрі "панисламистік" қауіптің таралу аймағын кеңейту жөніндегі кейінгі міндеттерді алға тартты, ал Уфа мүфтиятының 1920 жылдардағы өзінің әлеуметтік және діни ұстанымдарын сақтау мен кеңейтудегі белсенділігін айтарлықтай жеңілдетті [32]. КСРО-да және шетелде қуғын-сүргінді бүкіл Одақ аумағында өрістетуге қолайлы сылтау болды. Қазақстан қуғын-сүргіннің негізгі нысаны ретінде кездейсоқ

тандалған жоқ: ол дәстүрлі түрде Орталық Атқару комитетімен ең тығыз байланыста болды және салыстырмалы түрде көбірек болды [33].

Жоғарыда қарастырылған материалдар КСРО-дағы 1930–1940 жылдардағы мұсылман зиялы қауымына қарсы жүргізілген қуғын-сүргіннің күрделі механизмін көрсетеді. «Мұсылмандардың Орталық діни басқармасы басшыларының қастандығы» (МОДБ ісі) және «Құран құрсауы» істері тек діни көшбасшыларға ғана емес, олардың әлеуметтік желілері мен аймақтық ықпалын таратуға арналған күрделі қуғын-сүргін механизмін сипаттайды.

Біріншіден, зерттелген іс-әрекеттер мұсылман элитасына қатысты айыптаулардың көпқабатты табиғатын айқын көрсетеді. Айыптаулардың мазмұны көбіне «панисламистік», «антисоветтік», «шетелдік барлау агенттерімен байланыс» деп сипатталған. Бұл, бір жағынан, кеңестік биліктің діни институттарға деген күмәнді, саяси бақылауға бағытталған стратегия-сын, екінші жағынан, айыпталушылардың нақты әрекеттерін немесе олардың ұлттық-мәдени ықпалын дұрыс бағалаудың қиындығын көрсетеді.

Екіншіден, құжаттарда КСРО НКВД қызметкерлерінің логикасы мен қылмыстық тергеу әдістері айқын көрінеді. Айыптау қорытындылары көбіне «контрреволюциялық ұйым» мен «шпиондық қызмет» ұғымдарымен негізделген. Алайда талдау көрсеткендей, кейбір айыптау-лардың нақты дәлелдері әлсіз немесе гипотетикалық сипатта болған, бұл Кеңес билігінің саяси қысымын күшейтуге арналған. Мұндай тәсілдер мұсылман зиялы қауымының әрекеттерін толық тарихи контекстен тыс бағалауға әкелді.

Үшіншіден, МОДБ және жергілікті панисламистік ұйымдардың құрылымы мен қызметі күрделі және көпқабатты болды. Айыпталушылардың куәліктерінен көрініп тұрғандай, олар өз әрекеттерін діннің әлеуметтік және мәдени рөлін сақтау және дамытуға бағыттады, бірақ кеңестік биліктің бағалауында бұл «контрреволюциялық» сипатқа ие болды. Түркия, Жапония, Германия сияқты шетелдік қатынастардың жалпылама қатысы арқылы да айыптау саяси мәнге ие болды.

Төртіншіден, құжаттық база зерттеушілер үшін ерекше құнды, өйткені көптеген айыпталу-шылардың жауап алу хаттамалары, тергеу материалдары және жеке куәліктер оқиғаның толық көрінісін береді. Бұл материалдар Қазақстандағы және Еділ-Орал өңіріндегі мұсылман зиялы қауымның рөлі мен ықпалын, олардың мемлекеттік құрылымдармен өзара байланысын зерттеуге мүмкіндік береді.

**Қорытынды.** Зерттеу көрсеткендей, 1930–1940 жылдардағы КСРО-дағы қуғын-сүргін процесстері мен саяси репрессиялардың исламдық факторға әсері мәселесі ғылыми айналымда әлі де жеткілікті деңгейде қарастырылмаған. «Мұсылмандардың Орталық діни басқармасы (МОДБ) ісі» (1936–1938 жж.) және «Құран құрсауы» (1940 ж.) сияқты архивтік материалдар арқылы көрініс тапқан деректер бұл кезеңдегі діни элитаның Кеңес билігімен қарым-қатынасының күрделілігін ашып көрсетеді. Екі іс те біртұтас «панисламдық» қозғалыс шеңберінде қарастырылып, НКВД тарапынан жүргізілген қуғын-сүргін әрекеттерінің жүйелі сипатын айқындайды.

Тарихи деректер бойынша, мұсылман жетекшілердің, оның ішінде Мағди Мағқұлов, Қашаф Тарджиманов және Сәражетдин Қадырбердиев сияқты тұлғалардың қызметі жиі шетелдік барлау органдарының ықпалымен байланыстырылып, «антисоветтік» әрекеттер ретінде бағаланған. Алайда архив құжаттары бұл айыптаулардың бірқатар қарама-қайшылықтарға ие екенін көрсетеді, яғни көптеген іс-шаралар, ұйымдастырылған іс-әрекеттер мен саяси бастамалар нақты антисоветтік ниетке емес, діни және әлеуметтік тұрғыдан қоғамды басқару мен ықпал етуге бағытталған. Бұл «Құран құрсауы» ісіндегі және МОДБ ісіндегі айыптау материалдарында анық көрініс тапқан.

Сонымен қатар, зерттеу аймақтық және республикалық деңгейдегі репрессиялық саясаттың ерекшеліктерін де көрсетеді. Қазақстандағы, Өзбекстандағы, Түркіменстандағы және Еділ-Орал өңіріндегі мұсылман көшбасшылары әртүрлі тәсілдермен қысымға ұшыраған. НКВД қызметкерлері үшін «панисламизм» ұғымы әрі саяси, әрі идеологиялық құрал ретінде қолданылып, жергілікті және орталық биліктегі діни элитаны бақылауда

ұстаудың негізі ретінде қызмет еткен. Бұл түсінік КСРО-ның шетелдік барлау органдарының ықпалымен байланысын айқын көрсетті.

Архив материалдарының талдауы көрсеткендей, «МОДБ ісі» мен «Құран құрсауы» істері КСРО-дағы мұсылман элитасын жойып, олардың әлеуметтік және саяси ықпалын төмендетуге бағытталған құрылымдық шаралар болды. Алайда, зерттелген деректер мұсылман көшбасшы-ларының әрекеттерінің қарапайым «антисоветтік» сипатқа ие еместігін, көбіне ұйымдастыру-шылық және ақпараттық функцияларға қатысты болғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, бұл істердің нәтижесінде КСРО аумағындағы мұсылман қоғамының құрылымы өзгеріп, діни басқармалар мен ұлттық көшбасшылардың әрекеттеріне бақылау күшейтілді.

Қорытындылай келе, 1930–1940 жылдардағы КСРО-дағы қуғын-сүргін саясаты тек саяси-идеологиялық сипат қана емес, сонымен бірге ұлттық және діни факторларды қамтыған кешенді процесс ретінде қарастырылуы тиіс. Архивтік материалдар арқылы көрінгендей, мұсылман элитасының әрекеттері мен олардың НКВД-мен қарым-қатынасы көбіне шынайы тарихи контексте, кейде айыптау сипатындағы қарама-қайшылықтармен сипатталған. Бұл зерттеу КСРО кезеңіндегі діни және ұлттық элитаны қуғын-сүргін арқылы бақылаудың механизмдерін, сондай-ақ панисламизм және шетелдік барлау тақырыбындағы тарихи пікірталастардың ғылыми негізін айқындауға мүмкіндік береді.

Осылайша, «МОДБ ісі» мен «Құран құрсауы» істерінің жан-жақты талдауы КСРО-дағы мұсылман элитасының әлеуметтік, саяси және діни өмірін терең түсінуге, сондай-ақ қуғын-сүргін процестерінің аймақтық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда сипаттауға жол ашады. Бұл деректер болашақ зерттеулер үшін маңызды дерек көзі болып табылады және КСРО-дағы ұлттық-діни саяси динамиканы түсінудің негізін қалыптастырады.

#### *Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

1. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Үй 703.
2. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Д. 702. Л. 10.
3. Қойгелдиев М.Қ. 1920–1940 жылдардағы Қазақстандағы сталинизм және қуғын-сүргін. Алматы, 2009.
4. Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағаты (РФ ГА). Ф. Р-5325. Оп. 4. Д. 117. Л. 35.
5. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Д. 702. Л. 14.
6. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Д. 703. Л. 29.
7. Романенко В.С. XX ғасырдың 20-жылдарындағы кеңестік дипломатия мен КСРО мұсылман дінбасыларының ынтымақтастығы. Н. Новгород, 2005. Б. 44–62.
8. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Д. 703. Л. 13.
9. Юнусова А.Б. Башқұртстандағы ислам. Уфа, 1999. Б. 187.
10. Нижний Новгород облысының орталық мұрағаты (ОАО). Ф. 2209. Оп. 3. Д. 9095. Л. 285; Сенюткина О.Н., Гусева Ю.Н. Орта Еділ бойындағы мұсылмандар Кеңес өкіметінің репрессиялық саясатының құрсауында (Нижний Новгород және Самара облыстарының материалдары негізінде). М.; Н. Новгород, 2013. Б. 116.
11. Юнусова А.Б. Башқұртстандағы ислам. Уфа, 1999. Б. 174.
12. Самара облысы бойынша ФСБ басқармасының мұрағаты (УФСБ СБ мұрағаты). Д. 7880.
13. Гусева Ю.Н. Мұхаммед-Фатих Мұртазин (1875–1937): беттер.
14. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Д. 702. Л. 2.
15. Миннуллин И.Р. Татарстандағы мұсылман дінбасылары мен билігі (1920–1930 жж.). Казан, 2006. Б. 138; Гайнетдинов Р.Б. Түркі-татар саяси эмиграциясы: XX ғасырдың басы – 30-жылдар. Набережные Челны, 1997. Б. 132.
16. Сенюткина О.Н., зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілгендей; Ю.Н. Орта Еділ бойындағы мұсылмандар Кеңес өкіметінің қуғын-сүргін саясатының құрсауында (Нижний

Новгород және Самара облыстарының материалдары негізінде). М.; Н. Новгород, 2013. Б. 114, 125.

17. Степанов А.Ф. Лимит бойынша ату. Қазан, 1999. Б. 167.

18. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚКД мұрағаты. Оп. 1. Д. 702. Л. 9.

19. Ресей Федералдық қауіпсіздік қызметінің орталық мұрағаты (Ресей ФСБ ОА). Ф. 2. Оп. 1. Д. 689. Л. 5.

20. Зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілгендей Ю.Н. Кеңес мемлекетінің «Ислам саясаты» және 1920 жылдардың басындағы ашаршылық Еділ бойында: Мұсылмандардың Орталық діни басқармасының аштықпен күрес жөніндегі комиссиясының қызметінің белгісіз беттері // Ресей ғылым академиясының Самара ғылыми орталығының жаңалықтары. 2013. Т. 15. № 1-1. Б. 79–83.

21. Ресейдің Орталық ФСБ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 690. Л. 44.

22. Зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілгендей Ю.Н. XX ғасырдың 20-жылдарындағы мұсылмандардың Орталық Діни басқармасы қызметінің бірігу тенденциялары // Ғасырлар авазы = Ғасырлар жаңғырығы. 2013. № 1/2. 50–55 беттер.

23. Зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілгендей Ю.Н. XX ғасырдың 20-жылдарындағы мұсылмандардың Орталық Діни басқармасы қызметінің бірігу тенденциялары // Ғасырлар авазы = Ғасырлар жаңғырығы. 2013. № 1/2. 122 бет.

24. Ресейдің қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік мұрағаты (РГАСПИ). Ф. 62. Оп. 2. Д. 1145. Л. 35–68; Ислам және кеңестік мемлекет (1917–1936): Құжаттар жинағы. Том 2. Мәскеу, 2010. Б. 112.

25. РГАСПИ. Ф.62. Оп. 2. Д.1145. Л.35-68. Ислам және кеңестік мемлекет (1917-1936)... Б. 115.

26. Ислам және Кеңес мемлекеті (1917–1936)... Б. 111.

27. Ислам және Кеңес мемлекеті (1917–1936)... Б. 107.

28. Ислам және Кеңес мемлекеті (1917–1936)... Б. 111.

29. Ресейдің Орталық ФСБ. Ф. 2. Оп. 6. Д. 493. Л. 1.

30. Рахимов С. «Мен өзімді кінәлі деп таппадым»: Мухлиса Бобинскаяның тергеу ісінің материалдары // Ғасырлар авазы = Ғасырлар жаңғырығы. 2000. № 1/2. 217–223 беттер.

31. Қойгелдиев М.Қ. 1920–1940 жылдардағы Қазақстандағы сталинизм және қуғын-сүргін. Алматы, 2009. Б. 256, 257.

32. Ресейдің Орталық ФСБ. Ф. 2. Оп. 6. Д. 493. Л. 3.

33. Ресейлік материалдар бойынша Поволжье // Ресей ғылым академиясының Самара ғылыми орталығының еңбектері. 2011. Т. 13. № 3-2. Б. 427–430.

#### References:

1. Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. Op. 1. File 703.

2. Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. Op. 1. File 702. Sheet 10.

3. Koigeldiev M.Kh. *Stalinism and Repressions in Kazakhstan in 1920–1940*. Almaty, 2009.

4. State Archive of the Russian Federation (GARF). F. R-5325. Op. 4. File 117. Sheet 35.

5. Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. Op. 1. File 702. Sheet 14.

6. Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. Op. 1. File 703. Sheet 29.

7. Romanenko V.S. *Soviet Diplomacy and Cooperation with the Muslim Clergy of the USSR in the 1920s*. Nizhny Novgorod, 2005. pp. 44–62.

8. Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty. Op. 1. File 703. Sheet 13.

9. Yunusova A.B. *Islam in Bashkortostan*. Ufa, 1999. p. 187.

10. Central Archive of Nizhny Novgorod Region (TsANO). F. 2209. Op. 3. File 9095. Sheet 285; Senyutkina O.N., Guseva Yu.N. *Muslims of the Middle Volga Region under the Repressive Policy of*

*Soviet Power (Based on Materials from Nizhny Novgorod and Samara Regions)*. Moscow; Nizhny Novgorod, 2013. p. 116.

11. Yunusova A.B. *Islam in Bashkortostan*. Ufa, 1999. p. 174.

12. *Archive of the FSB Directorate for Samara Region (Archive of the UF SB)*. File 7880.

13. Guseva Yu.N. *Muhammad-Fatikh Murtazin (1875–1937): Pages*.

14. *Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty*. File 702. Sheet 2.

15. Minnullin I.R. *Muslim Clergy and Authority in Tatarstan (1920–1930s)*. Kazan, 2006. p. 138; Gainetdinov R.B. *Turkic-Tatar Political Emigration: Early 20th Century – 1930s*. Naberezhnye Chelny, 1997. p. 132.

16. Senyutkina O.N., as indicated in the works of researchers Yu.N. *Muslims of the Middle Volga Region under the Repressive Policy of Soviet Power (Based on Materials from Nizhny Novgorod and Samara Regions)*. Moscow; Nizhny Novgorod, 2013. pp. 114, 125.

17. Stepanov A.F. *Execution by Quota*. Kazan, 1999. p. 167.

18. *Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSC RK) for the city of Almaty*. Op. 1. File 702. Sheet 9.

19. *Central Archive of the Federal Security Service of the Russian Federation (CA FSB RF)*. F. 2. Op. 1. File 689. Sheet 5.

20. As indicated in the works of researchers Yu.N. “The ‘Islamic Policy’ of the Soviet State and the Famine of the Early 1920s in the Volga Region: Unknown Pages of the Activities of the Commission for Combating Famine under the Central Spiritual Administration of Muslims” // *Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*. 2013. Vol. 15. No. 1-1. pp. 79–83.

21. *Central FSB of Russia*. F. 2. Op. 1. File 690. Sheet 44.

22. As indicated in the works of researchers Yu.N. “Integration Tendencies in the Activities of the Central Spiritual Administration of Muslims in the 1920s” // *Gasyrlar Avazy = Echo of Centuries*. 2013. No. 1/2. pp. 50–55.

23. As indicated in the works of researchers Yu.N. “Integration Tendencies in the Activities of the Central Spiritual Administration of Muslims in the 1920s” // *Gasyrlar Avazy = Echo of Centuries*. 2013. No. 1/2. p. 122.

24. *Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI)*. F. 62. Op. 2. File 1145. Sheets 35–68; *Islam and the Soviet State (1917–1936): Collection of Documents*. Vol. 2. Moscow, 2010. p. 112.

25. *RGASPI*. F. 62. Op. 2. File 1145. Sheets 35–68. *Islam and the Soviet State (1917–1936)*... p. 115.

26. *Islam and the Soviet State (1917–1936)*... p. 111.

27. *Islam and the Soviet State (1917–1936)*... p. 107.

28. *Islam and the Soviet State (1917–1936)*... p. 111.

29. *Central FSB of Russia*. F. 2. Op. 6. File 493. Sheet 1.

30. Rakhimov S. “‘I Did Not Consider Myself Guilty’: Materials of the Investigation Case of Mukhlisa Bobinskaya” // *Gasyrlar Avazy = Echo of Centuries*. 2000. No. 1/2. pp. 217–223.

31. Koigeldiev M.Kh. *Stalinism and Repressions in Kazakhstan in 1920–1940*. Almaty, 2009. pp. 256, 257.

32. *Central FSB of Russia*. F. 2. Op. 6. File 493. Sheet 3.

33. *Based on Russian materials, the Volga Region // Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*. 2011. Vol. 13. No. 3-2. pp. 427–430.